

Din ve Maişet Dergisinin Musa Carullah Bigiyef'in Evrensel Kurtuluş Görüşününün Eleştirisi

Doç. Dr. Mübariz Camalov

Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü

Bakü, Azerbaycan

mubarizcamalov@ait.edu.az

<https://orcid.org/0009-0005-6222-2527>

Mekale Teslim Tarihi: 08.10.2024

Mekale Kabul Tarihi: 03.12.2024

Özet

Hız. Ali döneminde ortaya çıkan iç savaşların etkisi ile İslam'ın erken dönemlerinden itibaren büyük günah, iman-amel ilişkisi, kader ve irade hürriyeti gibi meseleler tartışılmalıdır. Bu tartışmalara bağlı olarak, özellikle kelim ve tefsir kaynaklarında kimlerin cennete, kimlerin cehenneme gideceği, büyük günah sahibinin ahiretteki durumu gibi konulara geniş yer verilmiştir. Bu bağlamda gayrimüslimlerin ahiretteki durumları ve buna bağlı olarak cehennemin ebediliği meselesi de tartışılmalıdır ve bu konuda önemli bir literatür oluşmuştur. Genel kabule göre son ilahi din olan İslam'ı kabul etmeyenler sonsuz olarak cehennemde kalacaklar. Bununla birlikte Allah'ın bütün insanları bağışlayacağı ve cehennemin ebedi olmadığı gibi görüşleri ileri süren bazı âlimler son da bütün insanların cennete gideceğini iddia etmişler. Unutulmaya yüz tutmuş bu konu son yüzyıllara gelindiğinde Reşit Rıza ve Şihabuddin el-Mercanî gibi yenilikçiler tarafından tekrar gündeme gelmiştir. XX. yüzyılın yenilikçi düşünürlerden Musa Carullah Bigiyef de necat-ı umumiye (evrensel kurtuluş) olarak adlandırdığı bu konuyu gündemine almıştır. Bigiyef, bütün insanların sonunda cennete gideceği anlamını taşıyan evrensel kurtuluş görüşünü ilk önce Hüseyiniye medresesindeki derslerinde anlatmaya başlamıştır. Bu sırada yakın çevresindeki arkadaşları bu konunun gereksiz bir tartışmaya sebep olacağı konusunda kendisini uyardıklarına rağmen Bigiyef meselenin önemine inandığını ve anlatılması gerektiğini belirtmiştir. Nihayet Bigiyef, evrensel kurtuluş görüşlerini Şura dergisinde seri makaleler şek-

linde yayımlamaya başlamış və onun bu iddiaları Din və Maişet dergisinin sert eleştirilerine maruz kalmıştır. İlk başlarda dergilerde yayımlanan makaleler üzerinden süren tartışmalar takip eden süreçte risalelerin kaleme alınması ile devam etmiştir. Bigiyef`le Din ve Maişet yazarları arasındaki tartışmalar temel olarak ilahi rahmetin kuşatıcılığı, inançsız ve batıl inançlı insanların cennete gitmesi, cehennemin sonsuzluğu gibi çetnli konular etrafında cereyan etmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Kelam, Evrensel kurtuluş, Bigiyef, Din ve Maişet, İlahi rahmet, Cehennemin sonsuzluğu*

Dergimizde yayımlanan makalelerin telif hakları yazarlarda olup, CC-BY-NC lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

“Din və məişət” jurnalında Musa Carullah Bigiyevin ümumbəşəri qurtuluş görüşünün tənqidi

i.f.d., dos. Mübariz Camalov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
Bakı, Azərbaycan
mubarizcamalov@ait.edu.az
<https://orcid.org/0009-0005-6222-2527>

Daxilolma tarixi: 08.10.2024

Nəşrə təsdiq tarixi: 03.12.2024

Xülasə

Həzrət Əli dövründən başlayan vətəndaş müharibələrinin təsiri ilə İslamın ilk mərhələsindən rəvac verilən böyük günahlar, iman-əməl əlaqəsi, qədər və iradə azadlığı kimi məsələlər müzakirə mövzusu olmuşdur. Bu müzakirələrlə əlaqədar olaraq, xüsusilə kəlam və təfsir mənbələrində kimin cənnətə, kiminsə cəhənnəmə gedəcəyi, “Böyük günah edənlərin axirətdəki vəziyyəti necə olacaq?” səpkili mövzulara geniş yer verilmişdir. Bu çərçivədə qeyri-müsəlmanların axirətdəki vəziyyətləri və bununla bağlı cəhənnəmin əbədiliyi məsələsinə geniş yer verilmiş və bu mövzuda xeyli ədəbiyyat təşəkkül etmişdir. Ümumi mənimşənilmiş düşüncəyə görə, son ilahi din olan İslamı qəbul etməyənlər əbədi olaraq cəhənnəmdə qalacaqlar. Bununla birlikdə, Allahın bütün insanları bağışlayacağı, cəhənnəmin əbədi olmadığı fikrini irəli sürən bəzi alimlər insanların sonda cənnətə gedəcəyini iddia

etmişlər. Unudulmağa başlayan bu məsələ son əsrlərdə Rəşid Rza və Şihabəddin əl-Mərcani kimi islahatçı alimlər tərəfindən yenidən gündəmə gətirilmişdir.

XX əsrin yenilikçi mütəfəkkirlərindən Musa Carullah Bigiyev də “nəcati-ümumiyyə” (ümumbəşəri qurtuluş) adlandırdığı bu məsələni yenidən müzakirəyə gətirmişdir. Bigiyev ümumbəşəri qurtuluş fikrini əvvəlcə Hüseyniyyə mədrəsəsindəki dərslərində açıqlamışdır. Bu əsnada yaxın dostları Musa Carullahı məsələnin yersiz mübahisələrə səbəb olacağı barədə xəbərdar etsələr də, Bigiyev məsələnin vacib olduğuna inandığını və onun müzakirə edilməli olduğunu bildirmişdir. Nəhayət, Bigiyev ümumbəşəri qurtuluşla bağlı fikirlərini “Şura” jurnalında silsilə məqalələr şəklində dərc etməyə başlamışdır. Onun bu fikirləri “Din və məişət” jurnalının müəllifləri tərəfindən kəskin tənqidlərə məruz qalmışdır. Başlanğıcda jurnallarda dərc olunan məqalələr vasitəsilə gedən müzakirələr dahasonrakı dövrdə risalələrin yazılması ilə davam etmişdir. Bigiyev ilə “Din və məişət” müəllifləri arasındakı müzakirələr, əsasən, ilahi rəhmətin əhatəsi, inancsız və batilinanclı insanların cənnətə getmələri, cəhənnəmin əbədililiyi kimi müxtəlif mövzular ətrafında cərəyan etmişdir.

Açar sözlər: *kəlam, ümumbəşəri qurtuluş, Bigiyev, “Din və məişət”, ilahi rəhmət, cəhənnəmin əbədililiyi.*

Jurnalımızda dərc olunan məqalələrin müəllif hüquqları müəlliflərə məxsusdur və onlar CC-BY-NC lisenziyası ilə hər kəsə açıq şəkildə dərc olunur.

Criticism of Musa Jarullah Bigiev's view of Universal Salvation by the Journal "Din wa Ma'ishah"

Assoc. Prof. Mubariz Jamalov

Azerbaijan Institute of Theology

Baku, Azerbaijan

mubarizcamalov@ait.edu.az

<https://orcid.org/0009-0005-6222-2527>

Date of submission: 08.10.2024

Date of acceptance: 03.12.2024

Abstract

With the influence of the civil wars that emerged during the reign of Ali, issues such as great sin, the relationship between faith and deeds, destiny, and freedom of will have been discussed since the early periods of Islam. Although the belief in the hereafter, which is one of the core principles of Islam, is accepted by all sects, some issues related to the details have been the subject of dispute throughout history. In this context, the status of non-Muslims in the hereafter and the eternity of hell have also been discussed and important literature has been formed on this subject. According to the general acceptance, those who do not accept Islam, the last divine religion, will remain in Hell for eternity. However, some scholars have argued that Allah will forgive all people and that Hell is not eternal, claiming that all people will eventually go to Paradise. In the last centuries, this forgotten issue was revived by innovators such as Rashid Riğa and Shihab al-Din al-Marjani. Musa Jarullah Bigiev, one of the innovative thinkers of the twentieth century, also brought this issue to his agenda, which he called universal salvation. Musa Jarullah Bigiev first began to explain his view of universal salvation, which meant that all human beings would eventually go to paradise, in his lectures at Hussainia madrasah. Despite his close friends' warnings that this issue would lead to unnecessary discussion, Musa Jarullah Bigiev affirmed his belief in the issue's importance and its need for explanation. Finally, Musa Jarullah Bigiev began to publish his views on universal salvation in the form of serial articles in the journal Shura, and his arguments were subjected to harsh criticism by the authors of the journal Din wa

Ma'ishah. The discussions at first, began with journal articles and progressed to treatises. The discussions between Musa Jarullah Bigiev and the writers of the journal *Din wa Ma'ishah* were mainly focused on various issues such as the all-encompassing nature of divine mercy, non-believers and superstitious people going to paradise, and the eternity of hell.

Keywords: *Kalam, Universal Salvation, Bigiev, Dîn wa Ma'ishah, Divine Mercy, Eternity of Hell*

The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors and is published as open access under CC-BY-NC license.

Критика журнала «Дин ва Магишат» на взгляды Мусы Джаруллаха Бигиева о всеобщее спасение

д.ф. по теологии, доц. Мубариз Джамалов

Азербайджанский институт теологии

Баку, Азербайджан

mubarizcamalov@ait.edu.az

<https://orcid.org/0009-0005-6222-2527>

Дата подачи статьи в редакцию: 08.10.2024

Дата подтверждения статьи к публикации: 03.12.2024

Резюме

Под влиянием гражданских войн, возникших в период правления Али, с ранних периодов ислама обсуждались такие вопросы, как великий грех, связь между верой и делами, судьба и свобода воли. В зависимости от этих дискуссий, особенно в богословских источниках и источниках тафсира, широко освещаются такие вопросы, как кто попадет в рай, а кто в ад, а также положение человека, совершающего серьезные грехи в загробной жизни. В этом контексте также обсуждался статус не мусульман в загробном мире и вечность ада, и по этому вопросу была сформирована обширная литература. Согласно общепринятому мнению, те, кто не принимает Ислам, последнюю божественную религию, будут вечно пребывать в аду. Однако некоторые ученые, утверждавшие, что Аллах простит всех людей и что Ад не вечен, заявляли, что все люди в конце концов попадут в Рай. В последние столетия

этот забытый вопрос был возрожден такими новаторами, как Рашид Рза и Шихабуддин аль-Марджани. Муса Джаруллах Бигиев, один из новаторских мыслителей двадцатого века, также поставил на повестку дня этот вопрос, который он назвал всеобщим спасением. Муса Джаруллах Бигиев впервые начал объяснять свое видение всеобщего спасения, которое означало, что все люди в конечном итоге попадут в рай, в своих лекциях в медресе «Хусайния». Хотя близкие друзья предупреждали его, что этот вопрос вызовет ненужные дискуссии, Муса Джаруллах Бигиев заявил, что верит в важность этого вопроса и что его необходимо объяснить. В конце концов, Муса Джаруллах Бигиев начал публиковать свои взгляды на всеобщее спасение в виде серийных статей в журнале Шура, и его аргументы были подвергнуты резкой критике со стороны авторов журнала «Дин ва Магишат». Сначала дискуссии велись на основе статей, опубликованных в журналах, а в последующий период они продолжились написанием трактатов. Дискуссии между Мусой Джаруллахом Бигиевым и авторами журнала «Дин ва Магишат» в основном касались таких вопросов, как всеобъемлющая природа божественной милости, попадание неверующих и суеверных людей в рай и вечность ада.

Ключевые слова: *Калам, Всеобщее спасение, Бигиев, Дин ва Магишат, Божественное милосердие, Вечность ада*

Авторские права на статьи, опубликованные в нашем журнале, принадлежат авторам и публикуются в открытом доступе по лицензии CC-BY-NC.

Giriş

XIX. yüzyılda İslam dünyasında başlayan yenilik arayışları Kırım, Tataristan, Kafkasya gibi Rus çarlığı egemenliğindeki bölgelerde yaşayan Türkler üzerinde de etkili olmuştur (Maraş, 2002). Bu bağlamda İslam dünyasının diğer yerlerinde olduğu gibi söz konusu bölgede de muhafazakâr (kadimcilik) ve yenilikçi (cedidçilik) olmakla iki temel akımın ortaya çıktığı görülmektedir (Kanlıdere, 2021). Bu akımların mensupları, genellikle, birbirine yakın çevrelerde yaşayan, benzer eğitim süreçlerinden geçmiş ve birbirlerini yakından tanıyan İslam âlimleri ve aydınlardan oluşmaktaydı. Özellikle gazete ve dergi çıkarma faaliyetlerinin geniş yayıldığı bu dönemde belli düşünceye sahip olan akımlar bir dergi veya gazete etrafında birleşerek çalışmalarını sürdürüyorlardı. XX. yüzyılın başlarında Tataristan'ın Orenburg şehrinde kadimciler tarafından çıkarılan ve geleneksel İslami görüşleri savunan Din ve Ma-

işet¹ dergisi de bunlardan biri idi (Eşenkulova, 2006, 26). Bu sıralarda Musa Carullah Bigiyef ceditçilerin Şura² dergisinde makaleler yazmakla birlikte geleneksel bir medrese olan Hüseyniye medresesinde Dinler Tarihi dersleri de vermekteydi.

Gelenekçilerle yenilikçiler İslam'a hizmet konusunda çaba sarf etmekle birlikte bazı konularda farklı düşünmekteydiler. Bu konulardan biri de Bigiyef'in başlattığı evrensel kurtuluş³ (necat-ı umumiyye) yani inancına bakılmaksızın bütün insanların sonunda kurtuluşa ereceği, başka deyişle hiçbir insanın ebedi olarak azap görmeyeceği fikri idi. Bigiyef, bu düşüncelerini ilk olarak Hüseyniye medresesinde Dinler Tarihi dersleri verirken açıklamıştır. O, uzun süreden beri zihnini meşgul eden bu sorunun anlatılması ve tartışılması için söz konusu medresenin uygun bir zemin olduğunu düşünmekteydi. O, genç öğrencilerin onun düşüncelerini anlayışla karşılayacakları inancındaydı. Buna karşılık Tataristan'daki gelenekçi ekolün tepkileri sert ve yoğun biçimde olmuştur. Bu süreçte Bigiyef'in evrensel kurtuluş görüşüne en ciddi eleştiri yapanlardan biri Mustafa Sabri olmuştur (Sabri, 1998, 7; Demir, 2020). Yakın çevresindekiler bu sonucu önceden fark ederek, bu konulara girmemesi konusunda telkinlerde bulunmuşlardı (Bigiyef, 1911 41). Aslında Bigiyef'in kendisi de evrensel kurtuluş konusunun tartışma yaratacağının farkındaydı. Nitekim Şura dergisindeki yazılarında da bu "fitneyi" ortaya atanın kendisini olduğunu itiraf ediyordu (Bigiyef, 1910, 50).

Musa Carullah Bigiyef'in hayatı, görüşleri ve eserleri hakkında yeteri kadar yayınlar (Görmez, 1994; Akman, 2007; Hayrutdinov, 1999; Kanlıdere, 2005; Taymas, 1958) yapıldığı kanısından hareketle, sadece Din ve Maişet dergisi hakkında kısa bilgi vermeyi uygun görüyoruz. Din ve Maişet dergisi haftalık siyasi, dini ve edebi dergi idi. 31 Aralık 1906-dan 1918-ci yılın Şubat ayına kadar Tataristan'ın Orenburg şehrinde Tatar dilinde (toplam 555 sayı) yayınlamıştır. Yayıncılar - Ş.Şafıgullin, M.Davletshin, V.Hüseynov; editörler - V.Hüseynov, Z.Hayrullin, F.Davutov,

¹ Tataristan'ın Orenburg şehrinde 1906-1918 yılları arasında kadimcilerin çıkardığı dergidir. Dergide makalelerin yazarları bazen belirtilse de çoğunlukla belirtilmemektedir. Karışıklık yaranmaması için kaynak gösterirken derginin baş editörü Veli Hüseynov'un ismi müellif olarak kullanılacaktır.

² Tataristan'ın Orenburg şehrinde 1908-1917 yılları arasında Bigiyef'in de aralarında bulunduğu ceditçilerin çıkardığı dergidir.

³ "Evrensel kurtuluş" kavramı hem Bigiyef'in eserlerinde hem de İslami literatürde çeşitli şekillerde isimlendirilmektedir; necat-i umumiyye, rahmet-i ilahiyyenin umumiliyi, evrensel kurtuluş bunlardan bazılarıdır. Biz 'evrensel kurtuluş' isimlendirmesini tercih ettik.

G.Hanislamov; yazarlar - G.Ahmerov, G.Mansur, F.Saymani, G.Urgani ve diğerleri olmuştur. Yazıların çoğu imzasız veya takma adlarla yayınlanmıştır (<https://tatarica.org/tat/razdely/sredstva-massovoj-informacii/periodicheskie-izdaniya/din-v-mgyjsht>).

Bigiyef'in evrensel kurtuluş görüşleri konusunda bugüne kadar çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bunlar arasında konunun detayları ve kapsamı bakımından Mustafa Sabri'nin "Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi: Musa Carullah Bigiyef'e Reddiye" (Sabri, 1998) adlı risalesi dikkati çekmektedir. Sabri bu çalışmasında Bigiyef'in evrensel kurtuluş görüşlerine dair delillerini aktararak ayrıntılı şekilde eleştirmektedir. Aynı dönemlerde Rızaeddin Fahreddin de "Rahmet-i İlahiyye Meselesi" (Fahreddin, 1910) adlı risalesi ile tartışmaya katılmıştır. O, Bigiyef'in bütün görüşlerine katılmasa da geleneksel anlayışı da eleştirerek meseleyle ilgili orta yolu bulmaya çalışmıştır. İzmirlili İsmail Hakkı'nın "Narın Ebediyyet ve Devamı Hakkında Tetkikat" adlı risalesi de tartışmayla ilgili başka önemli bir çalışmadır. Mustafa Demir Mustafa Sabri'nin Bigiyef'i eleştirisi üzerine yazdığı makalesinde Bigiyef'in isminin açıkça zikredilmemesine rağmen söz konusu risalenin bu tartışma çerçevesinde kaleme alındığını iddia etmektedir (Demir, 2020, 318). Bigiyef'in evrensel kurtuluşa dair görüşleri günümüzde de araştırma konusu yapılmaktadır. Mustafa Demir'in "Musa Carullah Bigi ve Mustafa Sabri Efendi'nin Cehennem Azabının Ebediliği Meselesine Yaklaşımları zerine Bir Değerlendirme", Aydın Topaloğlu'nun "Musa Jarullah Bigiev and His Understanding of Divine Mercy" ve Rifat Suyargulov'un "Musa Carullah'ın İlahi Rahmetin Genişliği Hakkındaki Düşüncesinin Değerlendirilmesi" adlı makaleleri konuyla ilgili kaleme alınmış ağdaş dönem araştırmalarıdır. Bigiyef'in evrensel kurtuluş konusunu gündeme getirdiği dönemde tartışmanın birincil tarafı olan Din ve Maişet dergisi yazarlarının görüşleri ise ulaşabildiğimiz kadarıyla araştırılmamıştır. Bu makalede Bigiyef'in evrensel kurtuluş görüşlerini bu tartışma bağlamında ele alarak tartışmanın, özellikle yöntem açısından kritiğini yapmaya çalışacağız.

Araştırmamızı nce Bigiyef'in şura dergisindeki yazıları, ardından Din ve Maişet'in eleştirileri ve sonda ise Bigiyef'in Rahmet-i İlahiyye Burhanları'nda tekrar görüşlerini delilleriyle birlikte savunması şeklindeki sürece uygun olarak sunmak daha doğru bir yöntem olarak gzlmektedir. Fakat daha sistematik olması bakımından Bigiyef'in görüşlerini Rahmet-i İlahiyye Burhanları'ndan aktarmayı uygun gördük. Ayrıca alışmamızı Bigiyef'in şura dergisinde iddiaları ile başlatacak

olsaydık hem Bigiyef'in görüşlerini aktarma bakımından tekrara düşer hem de makalenin hacmini bir hayli aşmış olurduk. Bunun dışında tartışmanın Bigiyef'in iddiaları, Din ve Maişet'in reddiyeleri ve tekrar Bigiyef'in delilleriyle birlikte cevapları şeklinde cereyan etmesi ve aynı konuların tekrar tekrar anlatılması sebebiyle Bigiyef'in sunduğu delillerle Din ve Maişet dergisinin reddiyelerinin sırası ve sayısı birbirini tutmamaktadır. Dolayısıyla bütünlüğün kaybedilmemesi için Bigiyef'in Rahmet-i İlahiyye Burhanları'ndaki delilleri ile Din ve Maişet dergisinin reddiyeleri konu başlıkları halinde birleştirilerek sunulacaktır. Bütün bunlardan önce ise hem Bigiyef'in yakın çevresinin hem de Din ve Maişet yazarlarının yersiz ve zamansız bulunduğu bu tartışmanın Bigiyef'e göre, gerekçelerini aktarmaya çalışacağız.

1. Bigiyef'in evrensel kurtuluş iddialarını gündeme getirme gerekçeleri

1.1. Birinci gerekçe

Bigiyef'e göre, İslam dininin erken dönemde süratle yayılmasının ve her milletten insanların İslam'ı kabul etmesinin temelinde ilahi rahmetin kuşatıcılığı anlayışı yatmaktaydı. Çünkü İslam dini hiçbir fark gözetmeksizin bütün insanları evrensel kurtuluşa davet etmekteydi. Allah İslam'ı bütün insanlık için evrensel ve sonsuz bir din olarak ilan etmişti. Fakat daha sonra Müslümanlar bu anlayışı sürdürmekten aciz kaldılar. İslam âleminde dar görüşlülük ve mezhepçilik hızla yayıldı. Hiç kuşkusuz bu durum İslam dünyasındaki sosyal ve siyasi belaların hepsinin sebebi olmuştur. Dolayısıyla Bigiyef'e göre, bu kuşatıcı din anlayışının temelini necat-ı umumiyeye yani evrensel kurtuluş kavramı oluşturmaktadır. Müslümanlar evrensel kurtuluşa inandıkları takdirde İslam dini bütün insanlığa hitap eden özelliğini geri kazanacaktır (Bigiyef, 1911, 21-24).

1.2. İkinci gerekçe

Bigiyef'e göre, bu dünyada yoksulluk, hastalık, çaresizlik gibi sıkıntılar içinde yaşayan insanı bir de ahirette ebedi azaba çarptırmak Allah'ın engin merhameti ile bağdaşmaz. Dolayısıyla, eninde sonunda Yüce Yaratan günahına veya imansızlığına bakmaksızın kendi kullarını sonsuz azaptan kurtararak, cennetine koyacaktır. Bigiyef'e göre, bunu kabullenmemek neredeyse Allah'ın rahmetinden kuşku duymaktır. Oy-

sa ilahi rahmet sadece insanları değil, tüm varlığı kuşatmaktadır (Bigiyef, 1911, 11-12, 26-27).

1.3. Üçüncü gerekçe

Bigiyef'in çevresindeki bazı insanlar evrensel kurtuluş gibi özel konuların avamın önünde tartışılmasının doğru olmadığını düşünüyordu. O ise 'her hakikat her yerde söylenmez', 'halk bu konuları anlamaz', 'bazı konuların halktan saklanması gerekir' gibi düşüncelere karşı çıkmaktaydı. Bigiyef, bu konularda kendisinin de önceleri bazı endişeleri olduğunu belirtirken, daha sonra yaptığı bazı araştırmalar sonucunda İslam dininde gizli konular ve halktan saklanması gereken bilgiler olmadığı kanaatine varmıştır. Dolayısıyla, onun fikrine göre, evrensel kurtuluş gibi önemli bir konunun konuşulması ve insanların bu konuda bilgilendirilmesi gereklidir ve faydalıdır (Bigiyef, 1911, 89-93).

1.4. Dördüncü gerekçe

Bigiyef, ilahi rahmetin genelliği konusuna giriş mahiyetinde bazı temel fikirlerini aktarırken yaşadığı bölgede tekfir meselesinin çok geniş yayıldığından yakınmakta ve dönemin din adamlarının kendi görüşlerinde olmayanları kolaylıkla tekfir ettiklerini ifade etmektedir. Bunu yapmalarının temel sebebi ise, Bigiyef'e göre, kendi cahillikleri ve kusurlarını örtmektir. Bigiyef'in bu konuyu gündeme getirmesi tekfirci eğilimlere karşı bir tepki gibi de okunabilir. Önemsiz görülebilecek görüş ayrılıklarını bile küfür sebebi olarak gören bir toplumun bu yaklaşımını kırmak için böyle bir tartışma ortaya atması anlaşılabilir bir durumdur. Şöyle ki, tekfircilere göre, İslam'ın tek doğru yorumu kendilerine ait olup, farklı anlayışa sahip olan herkes kâfirdir, dolayısıyla cehennemliktir. Bigiyef, sanki bu uç yoruma karşı kendisini tam karşıdaki bir uç noktaya konumlandırarak, sadece farklı düşünen Müslümanların değil, inançlı inançsız bütün insanların eninde sonunda cennete gideceğini savunmuştur. Dönemin din adamlarının bu tekfirci anlayışlarını tahammülsüz olarak niteleyen ve bu anlayışın düzeltilmesi gerektiğini vurgulayan Bigiyef, bu sayede İslam çatısı altında birleşen Müslümanların birbirilerini tekfir etmelerini bir bakıma gündemden kaldırmayı amaçlıyor olabilirdi. Mecusi, müşrik ve kâfirlerin bile sonunda cennete gireceğinin tartışıldığı bir ortamda Müslümanın Müslümanı tekfir olasılığı çok daha düşük olacaktır (Bigiyef, 1911, 10).

2. Bigiyef'in evrensel kurtuluşa dair burhanları ve Din ve Maişetin eleştirileri

Din ve Maişet yazarları Bigiyef'in evrensel kurtuluş görüşlerini bilimsellikten uzak, hakaret, iftira, küfür dolu bir yaklaşım olarak görmekteydi. Onların beklentisi ilmi ve edebi ölçülere uygun ve delilleri ile beraber sunulan görüşleri görmek idi. Çünkü Bigiyef, bu konudaki görüşlerini delilleri ile (Rahmet-i İlahiyyenin Umumiyyetine Dair Berahinim) birlikte yazacağını önceden bildirmişti. Din ve Maişet'in yazarları da aslında önceleri Bigiyef'in iddialarına yanıt vermemeği tercih ettikleri halde sonradan onun delillerini çürütmeye yönelik görüşlerini ortaya koyacaklarını ifade etmektedirler. Çünkü Din ve Maişet yazarlarına göre, iman konusu olan (Beyyine, 89/7) bu meseleyi Bigiyef inkâr ettiği için ona reddiyeler yazılması gereklidir (Hüseynov, 1910, (1), 7-10).

2.1. Birinci mesele: Allah bütün insanlara merhamet edecektir

Bigiyef'e göre, "Rahmetim ise her şeyi kapsamıştır" (el-A'râf 7/156) ayeti ilahi rahmetin bütün insanları kuşattığını göstermektedir. Allah'ın bu lütfu herhangi bir amel karşılığında olmayıp, ahirette her bir insana karşılıksız bahşedilecektir. Beden, sağlık, hidayet, itaat, nübüvet ve akıl gibi nimetler de esasen lütuf kabilindedir. Bu lütuflar dünyada her kese karşılıksız olarak bahşedildiği gibi ilahi rahmet ahirette de istisnasız olarak, bütün insanları kuşatacaktır. Bigiyef'e göre, ayetin "Dilediğim kimseyi azabıma uğratarım" kısmı ise bazı insanların kısa süreliğine azap göreceğine delalet etse de sonda bütün insanlar ilahi rahmete kavuşacaktır (Bigiyef, 1911, 47-48). Buna bağlı olarak, cennet de kulun hak ederek kazandığı bir makam değildir. Dünyada sahip olduğumuz diğer nimetler gibi Allaha itaat da Allah'ın rahmeti ile mümkün olur. Dolayısıyla itaatte sonsuz kusurları olan insanın cenneti hak ettiğini ve bunun Allah üzerine vacip olduğunu iddia etmesi büyük bir kibirdir (Bigiyef, 1911, 30).

Din ve Maişet yazarları Bigiyef'in ilahi rahmetin kapsayıcılığı ve Allah'ın lütfu konusundaki görüşlerini isabetli bulmakla birlikte inançsızların da ayetin kapsamına dâhil edilmesini eleştirmektedirler. Hiç kuşkusuz Din ve Maişet yazarları da Allah'ın rahmetinin sonsuz olduğunu ve her şeyi kuşattığını kabul ediyorlar. Fakat onlara göre, müminler dahi Allah'ın lütfu sayesinde cennete kavuşacakları halde iman etmeyenler bunu elde edemezler (Hüseynov 1910, (4), 57).

Bigiyef'e göre, ilahi rahmetin istisnasız bütün insanları kuşatmasının diğer delili Kur'ân-ı Kerîm'deki azapla ilgili ayetlerin meşietle kayıtlanmasıdır (el-Mâide 5/40; el-En'âm 6/128; Âl-i İmrân 3/129; el-Ankebût 29/21 ve diğerleri). Yani Allah'ın dilediği kimseye azap edeceğini bildiren ayetler azabın mutlak olmadığını göstermektedir. Allah'ın dilemesi ise kısıtlanamayacağına göre, iman şartı olmaksızın dilediğini affedebilir. Buna bağlı olarak, azap mutlak olmadığı için azabın sonsuzluğu da mutlak olamaz. Diğer taraftan "Allah: `Azabıma dilediğim kimseyi uğratırım, rahmetim ise her şeyi kaplamıştır; ayrıca rahmetimi Allah korkusu taşıyanlara, zekâtı verenlere ve ayetlerimize inananlara yazacağım`" (el-A'râf 7/156) ayeti de azabın meşiete bağlı olduğunu, rahmetin ise kayıtsız-şartsız bütün insanları ve hatta bütün varlıkları kapsadığını bildirmektedir (Bigiyef, 1911, 42-43).

Din ve Maişet yazarlarına göre, Bigiyef'in bu çıkarımları yanlıştır. Çünkü "Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz" (en-Nisâ 4/48) ve "Benim hükmüm asla değişmez" (Kâf 50/29) ayetleri bu görüşü çürütmektedir. Azabın ilahi meşietle kayıtlanması kâfir ve müşriklerin ilahi rahmetten yararlanarak bağışlanacağına asla gerekçe teşkil etmez. Diğer taraftan, Din ve Maişet yazarlarına göre, Bigiyef, ayetin bir kısmını alarak manayı çarpıtmaktadır. Bigiyef'in "Azabıma dilediğim kimseyi uğratırım" diye delil gösterdiği ayetin tamamı şöyledir: "Bizim için bu dünyada da bir iyilik yaz, ahirette de. Çünkü biz sana varan doğru yola yöneldik." Allah, şöyle dedi: "Azabım var ya, dilediğim kimseyi ona uğratırım. Rahmetim ise her şeyi kapsamıştır. Onu, bana karşı gelmekten sakınanlara, zekâtı verenlere ve ayetlerimize inananlara yazacağım" (el-A'râf 7/156). Bilindiği üzere bu ayet Hz. Musa'nın kavminden bahsetmekte, onun Rabbine duasını anlatmaktadır. Üstelik bu ayetteki azaptan maksadın da dünyada verilecek ceza olduğu da bilinmektedir. Dolayısıyla Din ve Maişet yazarlarına göre, Bigiyef, göz boyamak ve cahilleri aldatmak için ayeti hem bağlamından koparmakta hem de ayetin bir kısmını vererek delili çarpıtmaktadır (Hüseyinov, 1910, (20), 312-314).

Din ve Maişet yazarları Bigiyef'in iddia ettiğinin aksine cehennem azabının meşietle kayıtlı olmadığını ifade eden bir çok ayete de başvurmaktalar. "şüphesiz, Allah'ın ayetlerini inkâr edenler için şiddetli bir azap vardır" (Âl-i İmrân 3/4), "şüphesiz inkâr edip kâfir olarak ölenler var ya, dünya dolusu altını fidyeye verseler bile bu, hiçbirisinden asla kabul edilmeyecektir. Onlar için elem dolu bir azap vardır. Onların hiçbir yardımcısı da yoktur" (Âl-i İmrân 3/91), "İman karşılığında küfrü satın

alanlar Allah'a hiçbir zarar veremezler. Onlar için elem verici bir azap vardır" (Âl-i İmrân 3/77) gibi birçok ayet azap için herhangi bir kayıt getirmemiştir (Hüseynov, 1910, (20), 312-314). Şeyhülislam Mustafa Sabri Bigiyef'i bu konuda daha tutarlı şekilde eleştirerek, bu gibi ayetlerde azabın değil azap olunanın (muazzeb) meşietle kayıtlandığını belirtmektedir. Ayrıca ilahi meşietle kayıtlanmayan hiçbir şey yoktur (Sabri, 1998, 34).

Bigiyef, ilahi rahmetin bütün insanları kuşatması ile ilgili olarak, Taha suresinin "Rahmân Arşa istiva etmiştir" (Tâhâ 20/5) ayetini de delil göstermektedir. Onun fikrine göre, Arş her şeyi kuşattığına göre, Rahmân'ın rahmeti de her şeyi kuşatmaktadır. Bu da ilahi rahmetin kâfirleri de kuşatacağına ve onların cehennemden çıkarılacağına delildir. Din ve Maişet yazarları bu ayetle ilgili olarak da rahmetin her şeyi kuşattığını kabul etseler de bu mana ile kâfirlerin rahmet kapsamına girmeleri arasında bir ilişki olmadığını söylüyorlar. Onlara göre, eğer ayette "arş" yerine "âlem" lafzı kullanılmış olsaydı o zaman belki buradan Bigiyef'e birazcık malzeme çıkardı. Oysa bu ayet, Bigiyef'in de sıklıkla başvurduğu Taberî tefsirinde "Allah'ın rahmet-i hususisi istikrar buldu" şeklinde tevil edilmiştir. Bu ise bütün insanların ahirette bağışlanacağı konusu ile ilişkilendirilemez (Hüseynov, 1910, (24), 366-368).

2.2. İkinci mesele: Allah her türlü günahı affeder

Bigiyef'e göre, "De ki: `Ey haddi aşarak nefislerine karşı israf etmiş olan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü Allah bütün günahları bağışlar. Şüphesiz ki O, çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir" (ez-Zümer 39/53) ayetindeki `kullarım!` hitabı genel bir ifade olarak, bütün insanları kapsar. Ayrıca "Göklerdeki ve yerdeki herkes Rahmân'a kul olarak gelecektir" (Meryem 19/93) ayeti de her bir insanın Allah'ın kulu olduğunu bildirmektedir. Bundan başka `İsraf etmiş olan` ifadesi de mutlak olarak geçmekte ve hiçbir müsrif bundan istisna edilmemektedir. Üstelik ayetteki `Allah bütün günahları bağışlar` cümlesi de külli bir ifadedir. Dolayısıyla `bütün günahlar` ifadesi istisna kabul etmeyen ve neshi mümkün olmayan bir hüküm olup, hem büyük günahları, hem de küfrü kapsamaktadır. Bu anlam ilk bakışta "Şüphesiz Allah kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışında dilediğini bağışlar" (en-Nisâ 4/116) ayeti ile çelişir gibi gözükse de aslında burada bir tezat yoktur. Çünkü bu ayet sorguya delalet eder, sonsuz azaba delalet etmez. Yani Allah kendisine ortak koşulmasından dolayı insanı yargılar fakat ona sonsuz azap etmez (Bigiyef, 1911, 53-55).

Din ve Maişet yazarlarına göre, Bigiyef, bu ayeti de doğru anlamamıştır. Çünkü ayette geçen “kullarım!” ifadesinin âmm değil hâss bildirdiği azıcık Arapça bilenlere dahi bellidir. Bigiyef, “kul” sözü ile “kullarım” sözünün delaletinin aynı olduğunu iddia ederek, göz boyamaya alışmaktadırdır. Nitekim İbn Abbas da bu ayetteki kullardan maksadın günahkâr müminler olduğunu bildirmiş ve Allah`ın bütün günahları bağışlamasının da tövbe şartına bağlı olduğunu söylemiştir (Hüseynov, 1910, (25), 384-385).

Bigiyef`in bütün günahların bağışlanacağına dair delillerinden biri de “Eğer onlara azap edersen, şüphe yok ki onlar senin kullarıdır. Eğer onları bağışlarsan, yine şüphe yok ki sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin” (el-Mâide 5/118) ayetidir. Bigiyef`e göre, bu ayet Hazreti İsa ve annesi Meryem`e tanrı diyen Hristiyanlar hakkındadır. Küfrün ve şirkin bağışlanması imkânsız olsaydı dini ve Allah`ı bizim kelimcilerden daha iyi tanıyan Hazreti İsa böyle söylemez, Kur`an da bunu onaylamazdı (Bigiyef, 1911, 61-62).

Din ve Maişet`e göre, Bigiyef, Kur`an ayetlerinde af ve gufrana dair nerede bir söz bulsa hemen o sözün kâfirlerin bağışlanmasına müjde olduğunu sanıyor. Oysa ayetin delaletinin ne için ve kimler için olduğuna, ayrıca bağışlamanın neye ilişkin olduğuna bakmak gerekir. Eğer Musa aynı surenin “Allah da: `Ben onu size indireceğim. Ama ondan sonra sizden her kim inkâr ederse, artık ben ona kâinatta hiçbir kimseye etmeyeceğim azabı ederim` demişti” (el-Mâide 5/118) ayetine baksaydı kâfirlere azap edileceğini açık şekilde görürdü. Ayrıca “Eğer onlara azap edersen, şüphe yok ki onlar senin kullarıdır. Eğer onları bağışlarsan, yine şüphe yok ki sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin” sözü Allah`ın “Ey Meryem oğlu İsa! Sen mi insanlara, Allah`ı bırakarak beni ve anamı iki ilah edinin, dedin?” (el-Mâide 5/116) sorusuna Hazret İsa tarafından mazeret arz etmek için korku ve tezellül içinde verilen cevaptır. Dolayısıyla Hazret İsa kâfirlerin affedilmesini istemek için değil, her şeyin mutlak hâkiminin Allah olduğunu ifade etmek için bu sözü söylemiştir. Çünkü Hazret İsa da kâfirlerin affedilmeyeceğini biliyordu. Nitekim “Oysa Mesih şöyle demişti: “Ey İsrailoğulları! Yalnız, benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah`a kulluk edin. Kim Allah`a ortak koşarsa, artık, Allah ona cenneti muhakkak haram kılmıştır. Onun barınağı da ateştir. Zalimler için hiçbir yardımcı yoktur”” (el-Mâide 5/72) ayeti buna açıkça delalet etmektedir. Hazret İsa kâfirlerin yerinin cehennem olduğunu ve cennetin onlara haram olduğunu

söyledikten sonra Allah'tan onlar için bağışlanma dileyemezdi (Hüseynov, 1910, (26), 396-397).

Bigiyef'e göre, Allah'ın bütün günahları bağışlayacağına başka bir delili de İslam dininin özellikle İslam'ın ilk dönemlerinde diğer din mensuplarını aşağılayan bir anlayışa sahip olmamasıdır. Bu anlayış sonraki dönemlerde dar görüşlü âlimler tarafından ortaya atılmıştır (Bigiyef, 1911, 22). Din ve Maişet dergisi ise Hz. Peygamberin ve selef âlimlerin Yahudi, Hıristiyan, Mecusi ve müşriklerin kâfir olduklarını söylediklerini ve hatta onlara karşı cihat ilan ederek, onlarla savaştıklarını belirtmektedir. Dergiye göre, onlardan cizye alınması da onları hakir duruma salmanın başka bir aracı idi. Bunun dışında Kur'ân-ı Kerîm'in birçok yerinde Yahudi ve Hıristiyanların zalim, azgın ve Allah'ın düşmanları oldukları bildirilmiştir. Bunlar diğer din mensuplarını kötülemek değil mi? Ayrıca "Allah, kendisine ortak koşulmasını elbette bağışlamaz, bundan başkasını dilediğine bağışlar. Allah'a ortak koşan kimse derin bir sapıklığa sapmış olur" (en-Nisâ 4/116) buyurmakla kendisine şerik koşanları asla affetmeyeceğini açık bir şekilde bildirmiştir.

2.3. Üçüncü mesele: İnancı olmayan insanlar şefaatten yararlanacaklar

"Allah şöyle der: Melekler, nebiler ve müminler şefaatteler. Kalbinde zerre kadar hayır olan hiçkimse cehennemde kalmadı. Şefaattemeyen bir tek Erhamü'r-Râhimin kaldı" (Buhârî, "Tevhid", 24). Bigiyef, bu hadisi şöyle değerlendirmektedir: Allah'a nispetle merhametleri çok az olan meleklerin ve insanların şefaatteleri ile kalbinde zerre kadar hayır olanlar cehennemden kurtulup cennete gidecekse, sonsuz rahmet sahibi olan Allah'ın şefaati ile kurtulacak insanlar kimlerdir acaba? Müminler şefaattle cehennemden çıktıkları için artık orada mümin kalmadı. Erhamü'r-Râhimin kime şefaatt edecek? Demek ki, mümin olmayanlar da Allah'ın şefaati ile cehennemden çıkacaklar (Bigiyef, 1911, 59).

Din ve Maişet yazarları Bigiyef'in hadisin tamamını aktarmadan ve metni tahrif ederek, göz boyamaya çalıştığını kaydederek, hadisin doğru ve tam metninin şöyle olduğunu bildiriyorlar: "Melekler, Peygamberler ve müminler şefaatt ederler, Allah'tan başka şefaattemeyen kimse kalmaz. Allah cehennemden bir kabza alır ve içinden zerre kadar hayır işlememiş bir kavim çıkartır" (Buhârî, "Tevhid", 24). Bigiyef, bu hadiste geçen "bir kavim" sözü ile kâfirlerin kastedildiğini iddia etmektedir. Oysa Din ve Maişet'e göre, insafli ve tarafsız bir okur "bir

kavim` sözünün kâfirlere ve müşriklere delalet etmediğini kolaylıkla anlar. Yani bu ifade cehennemden bir gurup insanın çıkarılacağına delalet eder. Ayrıca Bigiyef, `zerre kadar hayır işlememiş` ifadesini `iman etmemiş` şeklinde açıklamakla da hataya düşmüştür. Çünkü ayetin açık anlamı amelile ilgilidir. Eğer Yüce Allah burada iman konusunu kastetmek isteseydi o zaman `hiç iman etmemiş ve hiç tevhide inanmamış` derdi. Bunun dışında “Allah insanları cehennemden çıkarıp cennete koyar, cehennemde Kur`an`ın engellediği yani kendisine sonsuz ateş vacip olandan başka kimse kalmaz” hadisi de bu yorumu desteklemektedir (Hüseynov, 1910, (23), 357-359).

Bigiyef`in konuyla ilgili diğeri bir delili “Gökler neredeyse üstlerinden çatlayacak. Melekler Rablerini överek tesbih eder ve yeryüzünde bulunanlar için O`ndan bağışlanma dilerler. İyi bilin ki, Allah bağışlayandır, merhametli olandır” (eş-Şûrâ 42/5) ayetidir. Bigiyef`e göre, meleklerin istiğfar dualarına yeryüzündeki inanan-inanmayan bütün insanlar dâhildir. Çünkü `yeryüzünde bulunanlar` ifadesi her kesi kuşatmaktadır. Allah meleklerin bu istiğfar dualarının mutlak kabul göreceğini “İyi bilin ki, Allah bağışlayandır, merhametli olandır” cümlesi ile müjdelemiştir. Bigiyef, kelamcıların bu ayetin kapsamını Mümin suresinin “Arşı yüklenen ve çevresinde bulunanlar, Rablerini överek tesbih ederler; O`na inanırlar. Müminler için: “Rabbimiz! İmin ve rahmetin her şeyi içine almıştır. Tövbe edip Senin yoluna uyanları bağışla; onları cehennemden azabından koru” diye bağışlanma dilerler” ayeti ile daralttıklarını belirterek, onların kendi mezhepleri uğrunda bütün insanları feda ettiklerine hayretini bildirir (Bigiyef, 1911, 59-60).

Din ve Maişet yazarlarına göre ise kâfir ve müşrikler Allah`ın bağışlamasına ehil ve layık değiller. Çünkü Yüce Allah “Onların ister bağışlanmasını dile, ister dileme, birdir. Onlara yetmiş defa bağışlanma dilesen Allah onları bağışlamayacaktır. Bu, Allah`ı ve Peygamberini inkâr etmelerinden ötürüdür. Allah fâsık topluluğu doğru yola erdirmez” (et-Tevbe 9/80) ayetinde inanmayanların asla bağışlanmayacağını beyan etmiştir. Ayrıca müşrikler için istiğfar dilemek de “Cehennem ehli oldukları açıkça kendilerine belli olduktan sonra, -yakınları da olsalar- Allah`a ortak koşanlar için af dilemek ne Peygambere yaraşır, ne de müminlere” (et-Tevbe 9/113) ayeti ile yasaklanmıştır. Kâfirler için istiğfarı Peygamberine yasaklayan Allah nasıl olur da meleklerine bu konuda izin verir!? (Hüseynov, 1910, (23), 357-359).

2.4. Dördüncü mesele: Her bir insanın inancı haktır

“Ben, benim de rabbim, sizin de rabbiniz olan Allah`a dayandım. Çünkü her canlının kontrolü O`nun elindedir. Şüphesiz rabbimin yolu dosdoğru yoldur” (Hûd 11/56). Bigiyef`e göre, ayetteki `her canlı` sözü mümin-kâfir bütün insanları içerir ve bu da her bir insanın doğru yolda olduğunu ve her inananın inancının hak olduğunu bildirmektedir. Çünkü insan belli bir zihinsel çaba sonucunda herhangi bir dine inanır veya inançsızlık kanısına varır. Bu da onun iman konusundaki sorumluluğunu yerine getirdiğini gösterir. Fakat insanlardan bazılarının inancı ilkel, bazılarının ise kâmil olabilir. Sonuç olarak, İslam dini son ilahi din olarak kâmil inancı temsil etse de diğer dinler de gelişmemiş olmalarına rağmen doğru yoldur (Bigiyef, 1995, (8), 125). Din ve Maişet yazarları ise ayetteki `her canlı` sözünün genel anlam ifade etmesinden yola çıkan Bigiyef`i eleştirerek, böyle olacağı takdirde insanlarla birlikte bütün hayvanların ve haşeratin da bu kelimenin şümulüne katılarak, tüm canlıların doğru yolda (sırat-ı müstakim) olduğu sonucuna varılması gerektiğini söylüyorlar. Hâlbuki doğru yolun anlamı sahih akide olduğuna göre, insanlar dışındaki hayvan ve haşeratin bu kapsama girmesi mümkün değildir (Hüseynov, 1910, (9), 139-142).

Bigiyef, Nur suresinin “Gözleri görmeyen için bir sakınca yoktur, topal için bir sakınca yoktur, hasta için de bir sakınca yoktur” (en-Nûr 24/61) ayetinin de bu iddiasını desteklediğini düşünmektedir. Ona göre, hastalıklar mescide ve cihada gitmemek için bir özür olarak kabul edildiği gibi doğru inancı bulamayan insanların özürleri de ahirette kabul edilecektir. Çünkü iman konuları insan aklı için çok ağır meseleler olup her bir insanın doğru inancı bulması beklenemez. Dolayısıyla, küçük özür ile küçük teklif sakıt olduğuna göre büyük özür ile de büyük teklif sakıt olur ve böylece batıl inanca sahip olan insan bu hatası sebebiyle ahirette muaheze olunmaz (Bigiyef, 1995, 125). Din ve Maişet yazarları Bigiyef`in bu görüşlerini alaycı bir tavırla şöyle eleştiriyorlar: “Hamrın kötülüğünü anlamak Musa`nın aklına ağır geldiği için bu dünyada had cezası ondan sakıt olur, ahirette ise rahmet-i umumi sayesinde içki deposu dolu olacaktır; zinanın çirkinliği Musa`nın aklına ağır geldiği için bu dünyada celde yahut recm cezası ondan sakıt olur... Namaz, oruç, hac, zekât gibi İslam`ın erkânını iskât edecek büyük özü olan Musa gibiler de kurtulurlar. Bu ise Musa ve onun gibiler için cennet yahut cinnet demektir” (Hüseynov, 1910, (9), 138-142).

Bigiyef, bu meseleyi insanın iradesi ile de ilişkilendirdiği için Din ve Maişet yazarları bu konuda da kendisini eleştirerek, insanın seçim

ve davranışlarında özgür olduğuna delalet eden ayetlere yer vermekteler: “Allah dileseydi onları elbette (aynı inançta) tek bir ümmet yapardı” (eş-Şûrâ 42/8), “De ki: “Gerçek Rabbinizdendir”. Dileyen inansın, dileyen inkâr etsin” (el-Kehf 18/29), “Allah`a ortak koşanlar diyecekler ki: “Eğer Allah dileseydi, biz de ortak koşmazdık, babalarımız da. Hiçbir şeyi de haram kılmazdık”. Onlardan öncekiler de (peygamberlerini) böyle yalanlamışlardı da sonunda azabımızı tatmışlardı. De ki: “Sizin (iddialarınızı ispat edecek) bir bilginiz var mı ki onu bize gösteresiniz? Siz ancak kuruntuya uyuyorsunuz ve siz sadece yalan söylüyorsunuz”” (el-En`âm 6/148). Bu ayetler insanın dünyada irade hürriyetine dair açık delillerdir. Dolayısıyla insan bu dünyadaki yanlış seçimlerinin hesabını ahirette verecektir (Hüseyinov, 1910, (9), 138-142).

Bigiyef, Nur suresinin 30. ayetinin başında yer alan “O halde sen hanîf olarak bütün varlığınla dine yönel!” kısmına dayanarak, her bir insanın inandığı dinin onun kurtuluşuna vesile olacağını iddia etmektedir. Ona göre, Muminun suresinin 7. ayetindeki “Ey rabbimiz! Sen, rahmetin ve ilminle her şeyi kuşattın” ifadesi de bu görüşü desteklemektedir (Bigiyef, 1995, (8), 127). Din ve Maişet yazarları ise her iki ayetin tamamı dikkate alındığında Bigiyef`in “kendine has” dinini güçlendirmek için ortaya attığı delillerin çürük olduğunun ortaya çıkacağını ireli sürmekteler. Birinci ayetin tamamı şöyledir: “O halde sen hanîf olarak bütün varlığınla dine, Allah insanları hangi fıtrat üzere yaratmışsa ona yönel! Allah`ın yaratmasında değişme olmaz. İşte doğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler”. Ayette Allah`ın insanlar için seçtiği dinin fıtrat dini olduğu açıkça belirtilmiştir. Fıtrat dininin İslam olduğu ise Peygamberimizin řu hadisinde beyan edilmişdir: “Her doğan İslam fıtratı üzere doğar. Sonra anne babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar” (Buhârî, “Cenaiz”, 92). İkinci ayetin tamamı ise şöyledir: “Arşı yüklenenler ile onun çevresinde bulunanlar rablerini hamd ile tesbih ederler, O`na iman ederler ve müminlerin bağışlanmasını dilerler: “Ey rabbimiz! Sen, rahmetin ve ilminle her şeyi kuşattın. Tövbe edenleri ve yolundan gidenleri bağışla, onları cehennem azabından koru!”. Bu ayette Rahmân`ın arşını taşıyan meleklerin sadece müminler için dua ve istiğfar ettikleri açıkça ifade edildiği halde kâfirlerin de bu ayetin kapsamına dahil olduğu nasıl iddia edilebilir!? Dolayısıyla bu ayetlerin Bigiyef`in iddialarına hiçbir delaleti bulunmamaktadır. Bigiyef, ayetin başını ve sonunu kestirip atarak, “Rahmetinle her şeyi kuşattın” kısmından kendi görüşleri için delil uydurmaktadır (Hüseyinov, 1910, (9), 138-142).

Bigiyef'in her bir insanın inancının hak olduğuna dair başka bir delili "Yerde yürüyen hayvanlar ve kanatlarıyla uçan kuşlar da ancak sizin gibi birer toplulukturlar. Kitap'ta Biz hiçbir şeyi eksik bırakmadık; onlar sonra Rablerine toplanacaklardır" (el-En'âm 6/38) ayetidir. O, bu ayetin kendi görüşünü desteklemesi konusunda diğer bütün delillerinde olduğu gibi herhangi bir şekilde teville başvurmadığı ayetin zahiri anlamının bu manayı desteklediği kanaatindedir. Onun fikrine göre, bu ayette yeryüzünde dolaşan hayvanların ve gökte uçan kuşların da ümmet olduğu bildirildiğine göre, bütün insanlar Müslümanlar gibi Allah'a iman konusunda birer ümmettir. Bu ise her bir insanın inancının hak olduğuna delalet eder (Bigiyef, 1911, 66-67).

Din ve Maişet yazarları Bigiyef'in bu ayetten her bir insanın inancının hak olduğunu nasıl çıkardığını hayretle karşılamaktadır. Bu uzak yorumu eleştirmek için ise alaycı bir tavırla Bigiyef'in bu çıkarımla ayı, eşek, karga gibi hayvanların da imanları olduğunu iddia edebileceğini ve bayağı davasında olduğu gibi onları da cennete götürebileceğini söylüyorlar. Hatta bununla da yetinmeyip çocukları kandırmak için hikâye uyduran sonra da kendi hikâyesine kanan bir Nasrettin hoca fıkrasına da yer vermekteler. Din ve Maişet yazarlarına göre, bu ayetin zahiri manası insanlar gibi hayvanların da yaratılış bakımından çeşitli olduğudur (Hüseynov, 1910, (27), 411-412).

Bigiyef'in bu konudaki başka bir delili "Rabbin, kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi, anaya-babaya iyi davranmanızı kesin olarak emretti" (el-İsrâ 17/23) ayetidir. Ona göre, ayetteki "kada" filini kelamcılar emir anlamında telakki etmişler, oysa bu sözün Kur'an örfündeki anlamı hüküm bildirmektedir. Dolayısıyla ayetin anlamına göre, yeryüzündeki her bir insan sadece âlemlerin rabbi olan Allah'a kulluk ederler. Bu ise her bir insanın inancının hak olduğunun delilidir (Bigiyef, 1911, 68).

Din ve Maişet yazarlarına göre, Bigiyef, kendi görüşünü desteklemek için delil bulamayınca suda boğulanın samana el attığı gibi konuyla hiçbir alakası olmayan ayetlere tutunmaya çalışmaktadır. Bu ayetin emir ifade ettiği bütün kelamcılar ve müfessirler tarafından kabul edilmiştir. Yine de farz edelim ki, Musa'nın dediği gibi her bir insan ezelden beri Allah'a iman edip, O'na ibadet etmektedir. Öyleyse Allah neden bu kadar peygamber ve kitap göndererek, insanları tekrar imana ve ibadete davet etmiştir; neden putperestliği, Mecûsiliği, aya, güneşe ve yıldızlara tapmayı yasaklamış, onlara sadece Allah'a ibadet etmeyi ve ona ortak koşmamayı emretmiştir; neden Allah'tan başka

ilahlara tapanları kâfir, müşrik, sapkın adlandırmıştır, neden Allah insanların bazılarının mümin bazılarının kâfir olduğunu bilirmiştir? Demek ki, Allah bu ayette insanları kendisine ibadet etmeye çağırılmaktadır, bu ise her bir insanın inancının hak olmadığını gösterir (Hüseynov, 1910, (27), 413).

2.5. Beşinci mesele: Cehennem ebedi değildir

Bigiyef, cehennem azabının ebedi olmadığına dair iki ayeti örnek göstermektedir. Bunlar “Kim Allah`a ve Peygamberine isyan eder ve yasalarını aşarsa, onu, temelli kalacağı cehenneme sokar. Alçaltıcı azap onadır” (en-Nisâ 4/14) ayeti ile “Kim bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde ebediyen kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lanetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır” (en-Nisâ 4/93) ayetidir. Bigiyef`e göre, Ehl-i sünnet âlimleri bu ayetlerdeki `ebedi olarak cehennemde kalmak` anlamındaki ifadeleri `uzun süre kalmak` şeklinde tevil etmişler ve buradaki kişilerden maksadın müminler olduğunu bildirmişler. Bigiyef de kelamcıların bu ifadeleri `geçici` anlamında tevil etmelerini dayanak göstererek, kendisinin de `ebedi cehennem` anlamındaki ayetleri tevil edebileceğini şöyle ifade etmektedir: řu ayet-i kerimelerin ifadelerine göre, bir mümini haksız yere öldüren kişi ile Allah`ın mirasta takdir ettiği paylara tecavüz eden kimse ebedi olarak cehennemde kalacaklar. Fakat bizim Eş`ariler ve Maturidiler bu iki hükmü kabul etmiyorlar; kendi mezheplerini korumak düşünceyi ile bu iki ayeti tevil, hatta daha doğrusu tahrif ediyorlar. Buyursunlar tevil etsinler! Biz de Eş`arilerin hatırı için küfür konusundaki sonsuzluk ifadelerini tevil ederiz (Bigiyef, 1911, 44).

Din ve Maişet yazarlarına göre, öncelikle bu ayetler müminler hakkında değildir. Çünkü geleneksel tefsirlerde bu ayette geçen `Allah`a isyan` ifadesi `Allah`ın miras taksimini kabul etmeme` şeklinde tefsir edilmiştir. Bu ise küfrü gerektirir. İkinci ayette ise katilin değil, maktulün mümin olmasından bahsedilmektedir. Bu ayet de `Kim bir mümini dininden ötürü öldürürse` şeklinde tefsir edilmiştir. Bir mümini dininden ötürü öldüren kişinin kendisinin kâfir olduğu ise kuşkusuzdur. Ayrıca bu ayet kâfir ve mürted olan Mikyes b. Sübabe el-Kenanî hakkında nazil olmuştur. İkinci olarak da Kur`ân-ı Kerim`de kâfirler için kullanılan `hulud`dan maksat `uzun süre` değil, sonsuzluktur. Bunda ise hiçbir tevil söz konusu değildir. Din ve Maişet yazarlarına göre, ayrıca řu ayetler de cehennemden sonsuzluğuna delildir: “İnkâr edenleri ve hakkı gözetmeyenleri Allah asla bağışlayacak değildir. Onları, içinde

ebedî olarak kalacakları cehennem yolundan başka bir yola da yönlendirecek değildir. Bu da Allah için çok kolaydır” (en-Nisâ 4/168-169), “İşte o zaman ebediyen kurtuluşa eremezsiniz” (el-Kehf 18/20). Bu ayetlerdeki sonsuzluk anlamları da tevile ihtiyaç duymayacak kadar açıktır (Hüseynov, (1910), (3), 35-39).

Bigiyef, bu konuyla ilgili iki hadise de yer vermektedir. Bu hadislerden biri Taberî'nin Câmîu'l-Beyan'da yer verdiği ve Şa'bî'den rivayet edilen “İki yurttan en tez mamur olanı da, en tez harap olanı da cehennemdir” hadisidir. Diğeri ise Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayet edilen “Cehennem için öyle bir zaman gelecek ki, kapıları apaçık açılacak ve orada hiç kimse kalmayacak” hadisidir. Bigiyef, Kur'an'ı en iyi anlayanlardan biri olan İbn Mes'ûd'un böyle düşündüğü halde kelamcılarının aksini savunmalarına “İslam aleminde Kur'an-ı Kerim'i Abdullah b. Mes'ûd da anlamamışsa, safsatalarla akılları büzülmüş olan kelamcılar mı anlayacak!?” şeklinde sert tepki göstermektedir. Bigiyef'e göre, bu hadisler karşısında kelamcılar iki tutum sergileye bilirler. Ya bu hadisleri kabul eder, evrensel kurtuluşa kanaat getirirler, ya da bu hadisleri reddederler. İkinci halde kendilerinde muteber hadis kaynaklarını eleştirme hakları olduğunu kabul etmiş olurlar ki, o halde biz de onların kelam kitaplarını eleştiririz (Bigiyef, 1911, 78).

Din ve Maişet yazarlarına göre ise bu hadisler Kur'an'ın kesin hükümleri ile çeliştiği için tevil edilmeleri gerekmektedir. Şöyle ki, bu hadislerdeki cehennemden maksat inançlı olduğu halde günahkâr olan insanların gideceği cehennemdir. Onlar da günahları kadar azap gördükten sonra cehennemden çıkarılacaklar. Kâfirlerin cehennemde ebedi olarak kalacağına dair ayetlerden bazıları ise şunlardır: “İnkâr edenleri ve hakkı gözetmeyenleri, Allah asla bağışlayacak değildir. Onları, içinde ebedî olarak kalacakları cehennem yolundan başka bir yola da yönlendirecek değildir. Bu da Allah için çok kolaydır” (en-Nisâ 4/168-169), “Onlar artık ateşten çıkacak değillerdir” (el-Bakara 2/167), “Onun ahirette hiçbir nasibi olmaz” (eş-Şûrâ 42/20), “Oradan bir daha ayrılamazlar” (el-İnfîtâr 82/16). Bu ve buna benzer çok sayıda ayet ve hadis cehennemden sonsuz olduğuna açık delildir (Hüseynov, 1910, (12) 180-183).

2.6. Altıncı mesele: Hesap Allah ile kul arasındadır

“Kim, hakkında hiçbir delili olmadığı halde Allah ile birlikte başka bir ilaha taparsa, onun hesabı ancak Rabbi katındadır. Şüphesiz kâfirler asla kurtuluşa eremezler. De ki: Bağışla ve merhamet et Rabbim!

Sen merhametlilerin en iyisisin” (el-Mü’minûn 23/117-118). Bigiyef`e göre, hiçbir delili olmadığı halde Allah`a ortak koşanın hesabı rabbi ile kendisi arasında olduğu için hiç kimse onu tekfir edip cehenneme gideceğini söyleyemez. Delili olduğu halde inanan kişi tevhit ehli de olsa, şirk ehli de olsa kendine göre bir düşünce sürecinden sonra bu sonuca vardığı için “Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediğı bir şeyle yükümlü kılmaz” gereğince Allah onu affeder. Ayrıca hesap sadece amel defterinde yazılan günahlardan ibaret olsaydı, bunu melekler de yapabiliirdi. Öyleyse hesabın Allaha ait olmasının bir anlamı olmalıdır. Günah ve şirk insanlar ve melekler tarafından da bilinebilir olduğuna göre sadece Allah`ın bilebileceğı bir tek şey kalıyor; insan rabbini bulma konusunda Allah`ın ona verdiğı akıl yetisinden tüm gücüyle yararlandı mı, tüm gayretini bu uğurda harcadı mı? İşte delili olmadan şirke düşenin Allah karşısındaki hesabı budur. Peki, bu hesabın sonu ne olur? Bu sorunun cevabı da son ayettedir. Bu ayette Peygamber`in o insanlar için Rabbinden bağışlanma dilemesi istenmektedir. Allah sevgili Peygamberinden böyle dua etmesini istediğine göre bu duasını elbette kabul edecektir (Bigiyef, 1911, 68-70).

Din ve Maişet yazarlarına göre, kâfirlerin kurtuluşa eremeyeceğini Bigiyef`in delil gösterdiğı ayetin kendisi bildirmektedir. Eğer ortak koşanların hesabı, Bigiyef`in iddia ettiğı gibi bağışlanma ile sonuçlansaydı, hemen ardından kâfirlerin asla kurtulamayacağı söylenmezdi. Bigiyef ise ayetin “Şüphesiz kâfirler asla kurtuluşa eremezler” kısmından hiç bahsetmeden hesabın mağfiret ile sonuçlanacağını iddia etmektedir. Oysa “O halde sakın Allah`ın yanında başka tanrı tutup ona yalvarma, yoksa azap göreceklere olursun” (eş-Şuarâ 26/213), “Allah ile birlikte bir ilah daha tanıma! Sonra kınanmış ve kendi başına terk edilmiş olarak kalırsın” (el-İsrâ 17/22), “İnkâr eden kimseler ve ayetlerimizi yalan sayanlar cehennemlik olanlardır, onlar orada temelli kalacaklardır” (el-Bakara 2/22) gibi nice ayetler kâfirlerin ve müşriklerin bağışlanmayacağını açık şekilde bildirmektedir (Hüseynov, 1910, (27), 414).

2.7. Yedinci mesele: Allah`ın rahmetinden hiç kimse ümit kesemez

Bigiyef`e göre, “De ki: `Ey haddi aşarak nefislerine karşı israf etmiş olan kullarım! Allah`ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü Allah, bütün günahları bağışlar. Şüphesiz ki O, çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir” (ez-Zümer 39/53) ayeti `kullarım` hitabıyla inancına

bakılmaksızın bütün insanların Allah'ın rahmetinden yararlanabileceğini göstermektedir. Çünkü hem 'Ey kullarım' ifadesi bütün insanları kapsamaktadır hem de 'israf etmek' mutlak olarak kullanıldığı için hiçbir insan bundan istisna edilmemiştir. Bundan başka "Göklerdeki ve yerdeki herkes Rahmân'a kul olarak gelecektir" (Meryem 19/93) ayeti de bunu açıkça ifade etmektedir (Bigiyef, 1911, 53-54).

Din ve Maişet yazarlarına göre ise bu ayetteki 'kullarım' sözünden maksat mümin kullardır. Kadı Beyzavi söz konusu ayetin tefsirini bu şekilde yapmıştır. Bundan başka Kur'ân-ı Kerîm'de müminlerin bağışlanacağına dair çok sayıda ayet olduğu halde kâfirlerin bağışlanacağına dair hiçbir delil yoktur. Aksine Kur'an'ın birçok ayeti kâfirlerin asla bağışlanmayacağını bildirmiştir. Mesela, "Şüphesiz Allah kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışında dilediğini bağışlar" (en-Nisâ 4/116) ayeti bağışlamanın kâfirleri kapsamadığını açıkça ifade etmektedir. Bu yüzden de kâfirlerin Allah'ın rahmetine ümit bağlama gibi bir hakları yoktur (Hüseynov, 1910, (13), 198-199). Diğer taraftan Allah'ın kullarına merhameti kulun kulluktan çıkmaması ile mukayyettir. Yani rahmeti ümit etmek için insanın rabbine kulluk görevini yerine getirmesi ve onu tanınması gerekmektedir. Kâfirler rablerini tanıyıp O'nun rahmetinin genişliğini bilselerdi O'ndan ümit kesmezler, bilmedikleri için ümit kesmişlerdir (Hüseynov, 1910, (14), 216).

3. Değerlendirme

Bigiyef'in evrensel kurtuluş tartışmasını İslam dünyasının siyasi, ekonomik, toplumsal açıdan ciddi sorunlar yaşadığı bir dönemde gündeme getirmesi hem onun yakın çevresi hem de Din ve Maişet yazarları tarafından da belirtildiği gibi kendiliğinde bir sorun idi. Çünkü İslam dünyasının her yerinde olduğu gibi ister gelenekçi çizgiyi sürdürmeye çalışan kadimciler isterse de yeni yorumların yapılması gerektiğine inanan ceditçiler olsun bütün müslüman aydınlar, ilim adamları ve din görevlileri Müslümanların içinde buldukları zor durumdan çıkmaları adına çaba göstermekteydiler. Böyle bir tartışmanın ortaya atılması tarafları yıllarca meşgul etmiş ve dikkatlerinin diğer önemli konulardan dağılmasına sebep olmuştur. Bigiyef, bu konunun önemine dair çeşitli gerekçeler ileri sürse de tartışmanın yersiz ve zamansız olduğu kanısını yıkamamıştır. Ayrıca Bigiyef, bu konuyu gündeme getirme konusunda temel gerekçesinin insanlara acıma duygusundan ileri geldiğini belirterek, kendisini daha da zor duruma düşürmüştür. İman konusu

olan böylesi önemli bir meseleyi kişisel dürtüleri ile gündeme getirip savunması tartışmadaki konumunu zayıflatmıştır.

Bigiyef'in evrensel kurtuluş tartışmasına hazırlıksız giriştiği söylenebilir. Medresedeki ders notlarını üzerinde ciddi çalışma yapmadan dergide yayınlaması görüşlerini eleştirilere daha da açık hale getirmiştir. Bu eksikliği tamamlamak için Rahmet-i İlahiyye Burhanları adlı risaleyi yazma ve hatta ardından bu risaleye de ekler yapma durumunda kalmıştır. Buna bağlı olarak, Bigiyef'in evrensel kurtuluşa dair görüşleri başlangıçta bir fikir veya derste öğrencilerine anlattığı bir konu iken giderek daha kapsamlı bir hal almıştır. Öyle ki, Bigiyef, evrensel kurtuluş görüşlerini kendisinin din anlayışı ile ilişkilendirmiştir. O, kendisinin din anlayışını medeniyet, ekonomi, siyaset gibi alanlarla mukayese ederek açıklamaktadır. Ona göre, din tarih boyunca gelişerek günümüze kadar gelmiştir; her bir peygamber kendisinden önceki şeriatı geliştirerek tebliğ etmiştir (Bigiyef, 1911, 3; Görmez, 2002, 127). Buradan yola çıkarak, yaşadığımız yeni dönemde din algımızın da değişebileceğini göstermeye çalışmaktadır. Kanaatimizce Bigiyef'in din anlayışı onun evrensel kurtuluş görüşünden daha ciddi sorunlar barındırmaktadır. Zira dini sosyal bir olgu ve beşeri eylem alanı olarak görme evrensel kurtuluştan daha temelli bir iddia ve dinin esasları için daha tehditkârdır. Ayrıca bu anlayış bir Müslümanın din algısından daha ziyade sosyal bilimcilerin yahut oryantalistlerin tutumunu yansıtmaktadır.

Bigiyef'le Din ve Maişet yazarları arasındaki bu tartışmada tarafların zaman zaman etik sınırlar dışına çıkarak, hakaret ve alay üslubuna başvurdukları görülmektedir. Bigiyef, sadece Din ve Maişet yazarlarına yönelik değil, aynı zamanda klasik dönem tefsir ve kelam âlimlerine karşı da hakaret içeren ifadeler kullanmıştır. Din ve Maişet yazarları da Bigiyef'in evrensel kurtuluş görüşlerini genellikle yönlemsel açıdan eleştirmekle beraber zaman zaman onun dini konulardaki bilgisini ve samimiyetini de hedef almışlardır. Özellikle bilgi ve samimiyete dair eleştirilerin süreç içerisinde giderek sertleştiği açık şekilde gözlemlenmektedir. Din ve Maişet yazarlarının Bigiyef'in kendisi ve fikirleri hakkında kullandıkları ifadelerle `kendi mezhebi`, `edepsiz ve hamiyetsiz`, `insafsız hatta vicdansız`, `cahil-i mürekkep`, `sapkın`, `şeytan oyunları` gibi sözler örnek gösterilebilir (Hüseynov, 1910, (10), 149; Hüseynov, 1910, (26), 397; Hüseynov, 1910, (29), 454; Hüseynov, 1910, (14), 216; Hüseynov, 1910, (10), 152; Hüseynov, 1910, (28), 425).

Geleneksel İslami anlayışta kendisine fazla yer bulamayarak, uç bir görüş olarak kalan evrensel kurtuluş görüşünü savunmaya çalışan

Bigiyef, yöntemsel açıdan ciddi sorunlar yaşamıştır. Konuyla ilgili sağlam delillere sahip olan Din ve Maişet yazarlarının aksine Bigiyef, kendi görüşünü destekleyen açık ayetler bulamayınca nassa parçacı yaklaşım, ayeti bağlamından koparma ve aşırı yorum gibi hatalara düşmüştür. Bigiyef, ilahi rahmetin sonsuz ve kuşatıcı olduğunu ifade eden ayetleri arada hiçbir münasebet olmadan kâfir ve müşriklerin ebedi olarak azap görmeyecekleri ve sonunda cennete gidecekleri iddiasına delil göstermiştir. Bun karşılık Din ve Maişet yazarları kâfir, müşrik, Mecusi gibi son ilahi din olan İslam'ı kabul etmeyenlerin ebedi olarak cehennemde kalacakları, İslam dışında hiçbir dinin kabul edilmeyeceği, sadece müminlerin bağışlanacağı, cehennemin sonsuz olduğu gibi konularda yoruma ihtiyaç duymayacak derecede açık ayetleri delil getirmişlerdir. Aslında bu konuda Din ve Maişet yazarlarının zikrettiklerinden daha fazla ayet ve hadisler olduğu da açıktır. Örneğin inançsızların cennete giremeyeceklerine dair çarpıcı bir üsluba sahip olan "Ayetlerimizi yalanlayanlar ve o ayetlere uymayı kibirlerine yediremeyenler var ya, onlara göklerin kapıları açılmaz. Onlar, deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete de giremezler! Biz suçluları işte böyle cezalandırırız" (el-A'râf 7/40) ayeti bu konuda açık hüküm bildiren bir delil olarak gösterilebilir.

Bigiyef'in yaklaşımındaki yöntem sorunlarından biri de evrensel kurtuluş hakkında kelam ve tefsir kaynaklarında yaptığı araştırmalar sonuçsuz kalınca neredeyse son çare olarak tasavvuf literatürüne yönelmesidir. Her şeyden önce evrensel kurtuluşa dair iddialarını ve ilgili ayetlerin çeşitli yorumlarını ilgili referans kaynaklarına dayandırmak yerine, sırf kendi düşüncelerine dayanak bulamadığı için eleştirerek, tasavvuf metinlerini kendine yakın bulduğu için övgüye layık görmek ciddi bir metodolojik sorundur. Üstelik evrensel kurtuluşu kabul etmeyen müfessir ve kelamcıları ağır bir üslupla eleştirirken bu konuda olumlu yaklaşımları olduğu için tasavvuf yazarlarını abartılı şekilde övmesi de bilimsel objektifliğe ters gözükmektedir. Diğer taraftan, İslam ilim geleneğinde akaide dair konularda tasavvuf kaynaklarına dikkatli veya mesafeli yaklaşımın egemen olduğu da bir gerçektir. Zira bu metinlerde İslam dininin temel öğretileri ile müellifin bireysel dini tecrübeleri birbirine karşılaştırmaktadır. Bunun üzerine mutasavvıf müelliflerin temsili anlatımları da eklenince birçok araştırmacının bu metinleri doğru anlamaları oldukça zorlaşır. Bu sebeple tarih boyunca İslam'ın temellerine dair meselelerde tasavvuf kaynakları temel referans metinleri olarak kabul edilmemiştir. Zaten Bigiyef'in kaynak olarak gösterdiği

İbnü'l-Arabî, İmam Rabbanî gibi âlimler de kendi eserlerini geniş kitlelere veya ehil olmayanlara tavsiye etmemekteler. Din ve Maişet yazarları de bu konuya dikkat çekerek, tasavvuf büyüklerinin yolunun gizli ve sırlı yol olduğu belirtmekte ve onlara iktida etmeyin sahih olmadığını kaydetmektedirler. Çünkü onların kitaplarında meslekten olmayan kişilerin anlamayacağı özel terimler kullanılmaktadır. Ayrıca tasavvuf ehlinin özel hallerde söyledikleri de kişisel tecrübe olması hasebiyle delil teşkil etmez.

Bigiyef, evrensel kurtuluş konusundaki iddiasını ayetlere, hadislerle ve kendinden önceki bazı âlimlerin görüşlerine dayanarak sürdürmüştür. Aynı şekilde Din ve Maişet yazarlarının eleştirileri de delilden yoksun değildi. Tarafların aynı kaynaktan gelen eşit düzeydeki delillerden zıt yönde anlamlar çıkarması bize tanıdık gelen bir durumdur. İslam tarihi boyunca çeşitli dönemlerdeki ihtilafli konularda tartışmanın taraflarının kendi görüşlerini kanıtlamak için yeteri kadar delillere sahip olduğu hep gözlemlene gelmiştir. Bütün tartışmaların düğüm noktasında ise delilin yorumlanması başat role sahip olmuştur. Delil yorumlanırken delilin gösterdiği yöne gitmek değil, delili ulaşılmak istenen sonuca doğru yönlendirmek ise hak olarak görülmüştür. Bigiyef de evrensel kurtuluşa inandığını ve aksini asla düşünmek istemediğini bizzat kendisi ifade ederek, bu görüşünü kanıtlamak için uzun süre ayet ve hadislerle birlikte çeşitli metinlerden dayanak aramıştır. Üstelik bu konuda kendisiyle aynı kanıda olmayan metinleri de ağır bir dille eleştirerek, müelliflerini dar görüşlülük ve mezhepçilikle itham etmiştir. Böylece Bigiyef, İslam dininde evrensel kurtuluş konusunun hükmünü araştırmak yerine mevcut kanaatini destekleyen dayanaklar aramak yönüne gitmiştir. Bu ise Din ve Maişet yazarlarının sıklıkla ifade ettiği gibi nassın bağlamından koparılması, nassa parçacı yaklaşım ve keyfi yorum gibi sorunlarla kendisini göstermiştir. Bigiyef'in bu tutumunu teşehhi ile içtihat adlandıran Mustafa Sabri de bu yolun doğru sonuca ulaşmak için sağlam yöntem olmadığını belirtmiştir (Sabri, 1998, 15).

Sonuç

Musa Carullah Bigiyef'in evrensel kurtuluş görüşünün temel olarak üç ciheti bulunmaktadır: 1. Allah'ın her şeyi kuşatan sonsuz rahmeti inancına bakılmaksızın bütün insanları kapsamaktadır. Bunun sonucu olarak, bütün insanlar bağışlanarak sonunda cennete gidecektir. 2. Her bir insanın inancı ve ya inançsızlığı zihinsel bir süreç sonu-

cunda verilmiş bir karar olması hasebiyle bütün insanlar iman sorumluluğunu yerine getirmiş kabul edilecektir. Bu sebeple her bir insanın inancı sahihtir ve bütün dinler haktır. 3. Cehennem sonsuz değildir. Bu, orada hiçbir insanın ebedi olarak azap görmeyeceğini gösterir. Bigiyef'in bu görüşlerini temellendirmede beş temel yöntem hatasına düştüğü söylenebilir: 1. Nassa parçacı yaklaşım. Bigiyef, naslardaki rahmet ve bağışlama ifadelerini metnin bütünlüğünü dikkate almadan kâfir ve müşriklere de şamil etmektedir. 2. Nassı bağlamından koparma. Bigiyef, nassı bağlama bağlı kalmadan yorumlayarak, müminlere yönelik ifadeleri genellemekte ve ya kapsamını değiştirmektedir. 3. Aşırı yorum. Bigiyef, nassın yorum sınırlarını aşarak, kastedilmeyen manalara ulaşmaktadır. 4. Sübjektif yaklaşım. Bigiyef, kendi görüşlerine dayanak bulamadığı temel kaynakları müellifleri ile birlikte aşırı eleştiriye tabi tutma hatta hakaret etme yoluna gitmektedir. 5. Meseleye duygusal yaklaşım. Bigiyef, kişisel acıma dürtüsünden yola çıkarak, geleneksel anlayış yerine şaz görüşü tercih etmektedir. Kanaatimizce bu hataların sebebi Bigiyef'in evrensel kurtuluş tartışmasını gündeme taşıma gerekçesinde yatmaktadır. Kendisinin de ifade ettiği üzere bir insanın sonsuz azap görmesi fikri onu uzun yıllar rahatsız etmiştir. Bu soruna bir türlü çözüm bulamayan Bigiyef, tasavvuf kaynaklarından bulduğu destekle konuyu gündeme taşımaya karar vermiştir. Temellendirilmesi bir hayli güç olan evrensel kurtuluş iddiası Bigiyef'i yukarıda zikredilen yöntem hatalarına itmiştir. Geleneksel İslam anlayışını takip eden Din ve Maişet yazarlarının konuyla ilgili kendi görüşlerini destekleyen açık, kesin ve çeşitli delilleri Bigiyef'i daha da zor duruma sokmuştur. Durumu düzeltmek adına Şura dergisindeki makalelerinin yetersizliği üzerine müstakil bir risale yazması ve hatta ardından risalesine ekler yayınlaması da buna işaret etmektedir. Buna rağmen Bigiyef, Din ve Maişet yazarlarının eleştirilerine sağlam cevaplar üretememiştir. Diğer taraftan Bigiyef'in evrensel kurtuluş iddiasını önce bir fikir olarak zihninde oluşturup ardından bu konuda delil ve dayanak arayışına girmesi de başka bir sorun olarak görülebilir. Oysa objektif bir araştırmanın verilerin yönlendirmesi ile sürdürülmesi gerekir. Bigiyef ise temel İslami kaynaklarda, özellikle tefsir ve kelam metinlerinde aksi yönde görüşleri tespit ettiği halde sırf evrensel kurtuluşa inandığı için bu kaynakları bırakmıştır. Kanaatimizce Bigiyef'in henüz kökleşmemiş bu düşüncesini önce anlatıp sonradan geliştirerek temellendirmeye çalışması onu zor durumda bırakmıştır. Gelişen süreçte ise geri adım atmayarak, tartışmayı yıllarca sürdürmüştür.

Kaynakça

Akman, Mustafa. (2007). Musa Carullah Bigiyef'i Okumaya Giriş. İstanbul: Çıra Yayınları.

Bigiyef, Musa. "Rahmeti İlahiyye Umumiyyeti Hakkında Burhanlarım", Şura Dergisi 2 (Ocak 1910), (50-59).

Bigiyef, Musa. (1911). Rahmet-i İlahiyye Burhanları. Orsk: Şark Kitabhanası.

Demir, Mustafa. "Musa Carullah Bigi ve Mustafa Sabri Efendi'nin Cehennem Azabının Ebediliği Meselesine Yaklaşımları Üzerine Bir Değerlendirme", Tevilat 1/2 (2020), (312-334). doi.org/10.5281/zenodo.4660453

el-Buĥârî, Muĥammed b. (1992/1413). İsmâ'îl. el-Kütübü's-sitte ve şürûĥuhâ. 23 Cilt. Tunus: Dâru Saĥnûn, 2. Basım,.

Eşenkulova, Kişimcan. "Türkistan`da Eğitim Konusunun Ekim İhtilali Öncesi İdil-Ural Tatar Basınında Akisleri". Modern Türklük Araştırmaları Dergisi 3/3 (Eylül 2006), (22-30).

Fahredden, Rızaeddin. (1910). Rahmet-i İlahiyye Meselesi: Orenburg: Vakit Gazetesi Matbaası.

Görmez, Mehmet. (1994). Musa Carullah Bigiyef. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Hayrutdinov, Aydar. (1999). Posledniy Tatarskiy Bogoslov: Jizn i Nasledie Musı Djarullaxa Bigieva. Kazan.

Hüseynov, Veli. "Bigiyef Akidesine Karşı", Din ve Maişet 13 (Mart 1910), (198-199).

Hüseynov, Veli. "Bigiyef Akidesine Karşı", Din ve Maişet 14 (Mart 1910), (216-217).

Hüseynov, Veli. "Bigiyef Akidesine", Din ve Maişet 12 (Mart 1910), (181-183).

Hüseynov, Veli. "Bigiyef Akidesine", Din ve Maişet 13 (Mart 1910), (198-199).

Hüseynov, Veli. "İfa-ı Vad Yahut Musa`ya Reddiye", Din ve Maişet 9 (Şubat 1910), (139-142).

Hüseynov, Veli. "İfa-ı Vad Yahut Musa`ya Reddiye", Din ve Maişet 1 (Ocak 1910), (7-10).

Hüseynov, Veli. "Necat-ı Umumiyyeye Bir Nazar", Din ve Maişet 10 (Mart 1910), (147-150).

Hüseyinov, Veli. "Necat-ı Umumiyyeye Bir Nazar", *Din ve Maişet* 23 (Haziran 1910), (357-359).

Hüseyinov, Veli. "Necat-ı Umumiyyeye Bir Nazar", *Din ve Maişet* 24 (Haziran 1910), (366-368).

Hüseyinov, Veli. "Necat-ı Umumiyyeye Bir Nazar", *Din ve Maişet* 25 (Haziran 1910), (384-385).

Hüseyinov, Veli. "Necat-ı Umumiyyeye Bir Nazar", *Din ve Maişet* 26 (Haziran 1910), (396-397).

Hüseyinov, Veli. "Necat-ı Umumiyyeye Bir Nazar", *Din ve Maişet* 27 (Temmuz 1910), (411-412).

Hüseyinov, Veli. "Necat-ı Umumiyyeye Bir Nazar", *Din ve Maişet* 28 (Temmuz 1910), (424-426).

Hüseyinov, Veli. "Necat-ı Umumiyyeye Bir Nazar", *Din ve Maişet* 29 (Temmuz 1910), (453-455).

Hüseyinov, Veli. "Necat-ı Umumiyyeye Bir Nazar", *Din ve Maişet* 8 (Şubat 1910), (116-119).

Hüseyinov, Veli. "Necat-ı Umumiyyeye Bir Nazar", *Din ve Maişet*, 14 (Mayıs 1910), (312-314).

Hüseyinov, Veli. "Necat-ı Umumiyyeye Bir Nazar", *Din ve Maişet*, 20 (Mayıs 1910), (312-314).

Hüseyinov, Veli. "Rahmet-i İlahiyyenin Umumiyyeti", *Din ve Maişet* 4 (Ocak 1910), (57).

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. (1992/1413). *el-Kütübü's-sitte ve şüruhuâ*. 23 Cilt. Tunis: Dâru Sahnûn, 2. Basım.

Kanlıdere, Ahmet. (2021). *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri: Dinî İslahçılık Ve Ceditçilik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kanlıdere, Ahmet. (2005). *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah: Hayatı, Eserleri, Fikirleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Kur'ân-ı Kerîm Meâli. (2009). çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım.

Maraş, İbrahim. (2002). *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat,.

Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. (1992/1413). *el-Haccâc. el-Kütübü's-sitte ve şüruhuâ*. 23 Cilt. Tunis: Dâru Sahnûn, 2. Basım.

Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1949). (2002). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Sabri, Mustafa. (1998). *Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi: Musa Carullah Bigiyef'e Reddiye*. İstanbul: Bedir Yayınevi.

Suyargulov, Rifat. "Musa Carullah'ın İlahi Rahmetin Genişliği Hakkındaki Düşüncesinin Değerlendirilmesi", *Dini Araştırmalar* 20/52 (2017), (201-222).

Taymas, Abdullah Battal. (1958). *Musa Carullah Bigi: Kişiliği, Fikir Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Sıralar Matbaası.

Topaloğlu, Aydın. (2008). "Mûsâ Jârullâh Bigiev and His Understanding of Divine Mercy", *Proceedings of the Second International Symposium on Islamic Civilisation in Volga-Ural Region*, (109-114).